

**Ruimtelijke concentratie van niet-westerse migranten:
achtergronden, gevolgen en aangrijpingspunten voor het beleid**

Jaco Dagevos

Sociaal en Cultureel Planbureau

Den Haag, 2009

Vooraf

Deze notitie is opgesteld in het kader van de integratiebrief die de minister van Wonen, Wijken en Integratie naar de Tweede Kamer heeft gestuurd. Het is bedoeld als achterliggend stuk dat in kort bestek informatie geeft over (1) de ruimtelijke spreiding van migranten, (2) de factoren achter woonconcentratie, (3) de betekenis van de ruimtelijke concentratie op uiteenlopende indicatoren voor integratie en leefsituatie ('buurteffecten') en (4) aanknopingspunten biedt voor beleid.

1. Feiten en achtergronden

Er wonen op dit moment ruim 1,7 miljoen niet-westerse migranten in Nederland. Met 373.000 vormen Turkse Nederlanders de grootste groep. De Surinaams-Nederlandse en Marokkaans-Nederlandse groep telt rond de 335.000 personen. Er wonen iets meer dan 130.000 personen van Antilliaanse en Arubaanse komaf in Nederland. Daarnaast leven er 590.000 personen in Nederland met een andere niet-westerse herkomst. Inmiddels behoort 42% van de niet-westerse migranten tot de tweede generatie; bij de vier grote migrantengroepen is dit aandeel hoger dan bij de overige niet-westerse migranten. Laatstgenoemden zijn gemiddeld later naar Nederland gekomen.

Het aantal personen met een niet-westerse herkomst is in de afgelopen jaren snel gegroeid. In de periode 2000-2008 is het aantal niet-westerse migranten met 357.000 toegenomen, een relatieve stijging van 25%. De autochtone bevolking is in dezelfde periode met 101.000 personen gegroeid, een relatieve stijging van 1%.

Bevolking en bevolkingsgroei, 1-1-2008

	Aantal personen	% 2e generatie	Toename sinds 1-1-2000	
	x 1.000	%	x 1.000	%
Turken	373	48	64	21
Marokkanen	335	45	73	28
Surinamers	336	50	33	11
Antil/Arubanen	132	40	25	23
Overig niet-westers w.o.	590	34	162	38
Chinezen	47	31	17	58
Irakezen	46	22	12	36
Afghanen	37	17	16	74
Iraniërs	30	19	7	30
Totaal niet-westers	1766	42	357	25
Totaal westers	1450	59	83	6
Autochtoon	13190		101	1
Totale bevolking	16405		541	3

Bron: CBS Bevolkingsstatistieken (Jaarrapport Integratie 2008), SCP-bewerking

De verwachting is dat het aantal niet-westerse migranten in de komende jaren verder zal toenemen (Loozen en Van Duin 2007). Prognoses wijzen uit dat omstreeks 2018 het aantal niet-westerse migranten voor het eerst boven de 2 miljoen zal liggen. Prognoses voor de periode 2007-2020 laten zien dat de omvang van de niet-westerse groep met 18% zal toenemen, terwijl de autochtone bevolking naar verwachting ongeveer gelijk blijft (teruggang van 0,5%; de prognose is dat de krimp van de autochtone bevolking inzet na 2020). Vanwege het verschil in groeitempo zal het aandeel niet-westerse migranten in de bevolking in de komende jaren dus verder toenemen. Naar verwachting neemt het aantal personen met een niet-westerse achtergrond tussen 2007 en 2020 met 11% toe.

Concentratie en segregatie

Niet-westerse migranten wonen vaker dan de totale bevolking in het westen van het land. Ruim tweederde woont daar tegen iets minder dan de helft van de totale bevolking. In het westelijk deel van het land wonen niet-westerse migranten weer vaak in een van de vier grote steden: 39% van de niet-westerse bevolking woont daar tegen 9% van de autochtone bevolking. En binnen de steden zijn leden van migrantengroepen weer sterk vertegenwoordigd in bepaalde wijken. Hoe die vertegenwoordiging van bevolkingsgroepen in wijken er uit ziet kan worden afgemeten aan de mate van ruimtelijke concentratie en aan de mate van segregatie. Deze begrippen worden vaak als synoniem gebruikt, maar zijn niet het zelfde (zie box 1).

Box 1. Concentratie en segregatie

Van Kempen et al. (2000) definiëren ruimtelijke concentratie als *de mate van groepering op een bepaalde plaats van personen met gelijke kenmerken*. Het kan gaan om kenmerken als sociaaleconomische status, inkomen of etniciteit. De concentratie van migranten in bepaalde buurten houdt automatisch in dat verschillende bevolkingsgroepen ruimtelijk gesegregeerd wonen. Ruimtelijke segregatie wil immers niets anders zeggen dan dat een groepering van personen met gemeenschappelijke kenmerken niet *gelijmatig over de stedelijke ruimte is verdeeld* (Massey en Denton 1988; Van Kempen en Bolt 2003), i.c. betekent dit dat migranten niet evenredig over de buurten in een stad zijn gehuisvest. Beide begrippen zijn uitingvormen van eenzelfde verschijnsel, maar dit wil niet zeggen dat een hogere concentratie migranten automatisch tot een grotere mate van segregatie leidt. Als de groei van het aantal migranten bijvoorbeeld vooral plaatsvindt in buurten waar al veel migranten wonen, dan neemt zowel de concentratie als segregatie toe. Als de concentratie echter gelijkmatig toeneemt in buurten waar veel migranten wonen én in buurten waar dit niet zo is, wonen migranten meer verspreid over de stad en neemt de segregatie dus af terwijl de etnische concentratie tegelijkertijd toeneemt. Dit laatste is bijvoorbeeld in Rotterdam het geval. (Ontleend aan Gijsberts et al. 2009)

Concentraties van niet-westerse migranten verdiepen en verbreden zich (Kullberg 2007). Tussen 1998 en 2008 is het aandeel gemeenten met meer dan 10% niet-westerse migranten verdubbeld (van 6% naar 13%), terwijl het aandeel gemeenten met tussen de 0 en 5% niet-westerse migranten tussen 1998 en 2008 aanzienlijk is afgenomen (van 79% naar 67%). In 1998 telde de bevolking van Amsterdam, Rotterdam en Den Haag meer dan een kwart niet-westerse migranten, in 2008 is Almere hier bijgekomen. Postcodegebieden zijn als buurten te beschouwen (in G30 gemiddeld 3000 woningen per pc4-gebied). In Nederland zijn er 50 postcodegebieden waar niet-westerse migranten en hun nakomelingen de meerderheid van de bevolking uitmaken. Relatief gaat het om weinig postcodegebieden (1% van het totaal), maar in vergelijking met 10 jaar geleden is het aantal

wel twee keer zo hoog. In 1998 woonden in 76% van de postcodegebieden tussen de 0 en 5% niet-westerse migranten; in 2008 geldt dit voor 68% van de postcodegebieden in Nederland.

Tabel 1 Gemeenten en postcodegebieden naar het aandeel niet-westerse migranten, 1-1-1998, 1-1-2008 (absolute aantallen en percentages).

	0 tot 5%	5 tot 10%	10 tot 25%	25 tot 50%	50 tot 75%	75% of meer	Aantal (N=100%)
Gemeenten							
1-1-1998	423 79%	80 15%	27 5%	3 ^a 1%	- -	- -	533
1-1-2008	298 67%	86 19%	55 12%	4 ^b 1%	- -	- -	443
Postcodegebieden							
1-1-1998	2979 76%	494 13%	351 9%	89 2%	21 1%	3 ^c 0%	3937
1-1-2008	2740 68%	588 15%	470 12%	161 4%	43 1%	7 ^d 0%	4009

^a Amsterdam (30%), Rotterdam (28%), Den Haag (26%)

^b Amsterdam (35%), Rotterdam (36%), Den Haag (33%), Almere (26%)

^c Den Haag (2 postcodegebieden), Amsterdam (1 postcodegebied)

^d Den Haag (3 postcodegebieden) Amsterdam (2 postcodegebieden); Rotterdam (2 postcodegebieden).

Bron: CBS (Statline), Kullberg et al. (2009), SCP-bewerking

Dat etnische woonconcentraties vooral een stedelijk verschijnsel zijn, blijkt uit het feit dat in de G4 in minder dan 10% van de postcodegebieden de bevolking voor 0-5% uit niet-westerse migranten bestaat. Nagenoeg witte wijken zijn in de G4 nauwelijks meer te vinden. In circa 20% van de postcodegebieden in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag bestaat de bevolking voor meer dan de helft uit niet-westerse migranten.

Tabel 2 Postcodegebieden in G4 en Almere naar het aandeel niet-westerse migranten, 1-1-2008 (absolute aantallen en percentages).

	0 tot 5%	5 tot 10%	10 tot 25%	25 tot 50%	50 tot 75%	75% of meer	Aantal (N=100%)
Postcodegebieden							
Totaal	2740 68%	588 15%	470 12%	161 4%	43 1%	7 0%	4009
Amsterdam	7%	7%	36%	30%	17%	3%	81
Rotterdam	4%	10%	28%	36%	19%	3%	72
Den Haag	2%	25%	26%	28%	15%	5%	61
Utrecht	9%	26%	40%	19%	6%	0%	47
Almere	11%	11%	33%	44%	0%	0%	36

Bron: CBS (Statline), Kullberg et al. (2009), SCP-bewerking

De groei van de migranten bevolking in de steden in combinatie met de ruimtelijke concentratie van deze bevolkingsgroepen heeft ertoe geleid dat in de vier grote steden de statistische ontmoetingskansen tussen personen van Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse origine en autochtonen in de afgelopen tien jaar zijn verminderd. Deze kansen worden berekend op basis van de omvang van verschillende bevolkingsgroepen binnen postcodegebieden in een gemeente. Ze zeggen op zichzelf niets over de feitelijke contacten, maar geven informatie over de statistische kans dat leden van bevolkingsgroepen elkaar ontmoeten. Bij de afgenomen ontmoetingskansen met autochtonen speelt de groei van de groep overige niet-westerse migranten eveneens een rol. Ontmoetingskansen met leden van de eigen groep zijn in de afgelopen jaren toegenomen voor Turkse en Marokkaanse Nederlanders in de vier grote steden. Bij Surinaamse Nederlanders is de onderlinge ontmoetingskans stabiel gebleven of zelfs wat afgenomen. Bij personen van Antilliaanse komaf wisselt het beeld per stad.

De 'segregatie-index' laat zien in hoeverre bevolkingsgroepen gescheiden van elkaar wonen. Voor de periode 1998-2008 is de segregatie in Amsterdam licht gestegen en substantieel gedaald in Rotterdam. Den Haag is de sterkst gesegregerde stad van Nederland. Concentratie en segregatie zijn dus niet hetzelfde. Den Haag is weliswaar het sterkst gesegregerd, maar het aandeel niet-westerse migranten is er minder hoog dan in Amsterdam en Rotterdam. De daling van de segregatie in Rotterdam betekent niet dat het aandeel migranten in die stad is afgenomen. Integendeel, grotere aantallen niet-westerse migranten in deze stad hebben zich verspreid over een groter aantal wijken.

De niet-westerse bevolking is vanwege natuurlijke aanwas en immigratie in de afgelopen jaren snel gegroeid. Een belangrijk deel van deze groei is opgevangen door de grote steden en daarbinnen door bepaalde wijken. De groei van het aantal migranten en het specifieke vestigingspatroon in specifieke wijken van de grote steden heeft ertoe geleid dat de ruimtelijke concentratie zich heeft verbreed en heeft verdiept: er zijn steeds meer wijken met hoge aandelen niet-westerse migranten en het aantal migranten in de meest gekleurde wijken nemen snel in aantal toe. Hierdoor dalen in de grote vier steden statistisch gezien de kansen dat leden van migrantengroepen en autochtonen elkaar treffen. Niet in alle steden neemt de ruimtelijke segregatie toe, maar dat wijst niet zonder meer op een gunstig beeld. In Rotterdam is de segregatie weliswaar verminderd, maar het aantal wijken met hoge aandelen niet-westerse migranten is juist gestegen.

2. Factoren achter etnische woonconcentratie

In de wetenschappelijke literatuur worden verschillende verklaringen aangedragen voor de ruimtelijke concentratie van niet-westerse migranten en hun nakomelingen. Dat leden van deze bevolkingsgroepen geconcentreerd woonachtig zijn in specifieke wijken wordt wel toegeschreven aan de sociaal-economische achterstand en kenmerken van het huishouden. Hierdoor zijn wijken met duurdere woningen en een meer gemengde bevolkingssamenstelling niet bereikbaar. Met de verbetering van de sociaal-economische positie zal ook de instroom in meer gemengde (buiten)wijken toenemen. Een ander perspectief ontkent het belang van deze factoren niet, maar legt het primaat bij directe en indirecte discriminatie. Dit leidt ertoe dat bepaalde delen van de woningvoorraad gesloten zijn voor niet-westerse migranten met concentratie in bepaalde wijken als gevolg. Het derde perspectief benadrukt het belang van etnisch-culturele factoren. Etnische woonconcentratie weerspiegelt in belangrijke mate de specifieke voorkeur voor het wonen in concentratiewijken. Vanwege de aanwezigheid van familie en vrienden en de beschikbaarheid van op migrantengroepen gerichte voorzieningen

(winkels, religieuze instellingen) kiezen migranten er voor om in dergelijke buurten te (blijven) wonen.

Ongunstige sociaal-economische positie migranten verklaart ruimtelijke concentratie voor een deel

Onderzoek laat zien dat sociaal-economische factoren en kenmerken van het huishouden voor een deel verklaren waarom migranten huishoudens vaker dan autochtone huishoudens in concentratiebuurten wonen (Van der Laan Bouma-Doff 2005, Kullberg et al. 2009). Dat er sprake is van ruimtelijke concentratie van migrantengroepen heeft zeker te maken met het feit dat zij vaak moeten rondkomen van lage inkomens. Maar de verschillen met autochtone huishoudens kunnen er niet volledig door worden verklaard. Ook wanneer rekening wordt gehouden met de kenmerken van het woningmarktgebied – migranten zijn vaker dan autochtone Nederlanders als woningzoekende actief op grootstedelijke woningmarkten met een hoog aandeel concentratiebuurten – blijven grote verschillen bestaan. Er zijn dus andere factoren in het spel. Het SCP-onderzoek ‘Goede burens kun je niet kopen. Over woonconcentratie en woonpositie van niet-westerse migranten in Nederland’ (Kullberg et al. 2009) geeft hierover meer uitsluitsel.

Woonruimteverdeling: belang van directe discriminatie beperkt, wel indirecte discriminatie

Genoemde studie geeft weinig aanleiding om te veronderstellen dat heden ten dage directe discriminatie een belangrijke oorzaak is dat een groot deel van de migrantenhuishoudens is aangewezen op concentratiebuurten. In de sociale huursector vindt woonruimteverdeling vaak plaats via het zogeheten aanbodmodel dat via geobjectiveerde criteria (inkomen, huishoudensomvang, wachttijd) de rangorde bepaalt van kandidaten. Dit model werd in de jaren negentig ingevoerd en volgde het distributiemodel op. Laatstgenoemde model liet veel meer ruimte voor ongelijke behandeling (Jansen 2006). Gemeenten en woningverhuurders hadden een belangrijke stem in de toewijzing en hielden vaak rekening met mogelijke weerstanden van zittende, vaak autochtone bewoners. Lange wachttijden waren het gevolg en delen van de woningvoorraad waren voor migranten slecht toegankelijk (Cebeon 1993). Met het aanbodmodel verdween discriminatie voor een belangrijk deel uit de toewijzing, zo laten evaluatiestudies zien (Kullberg 2002). Ook de respondenten uit het SCP-onderzoek maken nauwelijks melding van ervaringen met discriminatie in de sociale huursector, daarbij onder meer verwijzend naar het aanbodmodel. Dit zou eerlijk zijn en geen onderscheid maken tussen migranten en autochtone huishoudens. Discriminatie op woningmarkt zou in vergelijking met de arbeidsmarkt en de vrijetijdsector van ondergeschikt belang zijn. Onderzoek levert geen duidelijke aanwijzing op over discriminerende praktijken van niet-westerse woningzoekenden in de koopsector. Aalbers (2006) onderzocht zogenoemde redliningpraktijken in de gemeenten Arnhem, Den Haag en Rotterdam. Bij redlining krijgen bepaalde groepen of woongebieden zwaardere hypotheekvoorwaarden opgelegd. Dergelijke praktijken worden in Nederland wel aangetroffen, maar er blijken vaak uitwijkmogelijkheden te zijn bij andere financiers die wel bereid zijn om redelijke leningen te verstrekken. Voorzover discriminatie zich nog zou voordoen, zou dit vooral de particuliere huursector betreffen.

Directe discriminatie lijkt vanwege de toepassing van het aanbodmodel in de sociale huursector dus niet van wezenlijk belang te zijn. Wel zijn er aanwijzingen dat het aanbodmodel migranten indirect op achterstand zet en een bijdrage levert aan de toename van concentratiewijken. Indirect onderscheid of indirecte discriminatie doet zich voor wanneer onbedoeld gedrag of regelgeving bepaalde groepen uitsluit. Binnen het aanbodmodel lijken deze vormen van onderscheid zich voor te doen. Zo is in het aanbodmodel de betekenis van

de woonduur een belangrijke verdelingsmechanisme. Migranten beschikken echter gemiddeld gesproken over een minder lange woonduur, waardoor de kansen op een aantrekkelijke woning in een witte wijk, waarvoor een lange woonduur doorgaans vereist is, betrekkelijk klein is. Onderzoek naar de betekenis van de woonruimteverdeling in zowel Rotterdam als in Den Haag wijst hier op (Lindner 2002; Brokken et al. 2001. Zie ook Kullberg, 2006). Onderzoek naar de woonruimteverdeling via het aanbodmodel van sociale huurwoningen in Amsterdam, Rotterdam en Utrecht (Bos et al. 2005. Zie tevens Bos en Renooy 2005) laat zien dat migranten aanzienlijk vaker dan autochtonen met hetzelfde inkomen en dezelfde wachttijd terecht komen in concentratiewijken. Een belangrijke oorzaak hiervan lijkt de hogere ervaren verhuisbehoefte te zijn, onder meer als gevolg van gezinsvorming en gezinshereniging die noopt tot een grotere woning. Als gevolg hiervan zullen migranten met een korte wachttijd eerder zoeken en sneller genoeg nemen met woningen in wijken die minder populair zijn (zie voor vergelijkbare conclusies Kullberg 2002a; 2002b). De vraagdruk in deze wijken ligt lager en woningzoekenden met een korte wachttijd kunnen hier sneller terecht. Daarnaast zijn andere redenen van belang. Verschillende onderzoeken wijzen op een sterke oriëntatie van migranten op de buurt waar ze al wonen. Onder Turkse en Marokkaanse verhuisgeneigden in Amsterdam en Rotterdam zijn concentratiewijken favoriet. Verder wijst het onderzoek op gebrek aan kennis over werking van de woningmarkt en het aanbodmodel. Er zijn indicaties dat niet-westerse woningzoekenden niet altijd weten dat men ook voor woningen buiten de eigen wijk en andere gemeenten in aanmerking komt (Bolt 2001). Ook vergt het gebruik van het aanbodmodel kennis van de regels en computervaardigheden, die bij migranten gemiddeld gesproken minder vaak aanwezig zijn (Kullberg et al. 2009) Mogelijk zijn verder 'bescheiden woonwensen' van betekenis; migranten die een betrekkelijk gering deel van hun inkomen willen besteden aan huisvesting en om die reden genoeg nemen met mindere delen van de woningvoorraad (Bolt 2001).

Een ander belangrijk punt is dat het aanbodmodel de woningmarkt segmenteert. De hoogte van het inkomen is bepalend voor de woning waarvoor men in aanmerking komt. Dit werkt twee kanten op: hoge inkomensgroepen krijgen geen toegang tot goedkopere woningen, lage inkomensgroepen krijgen geen toegang tot duurdere woningen. Dit werkt ruimtelijke concentratie in de hand. Inmiddels hebben verschillende corporaties het inkomenscriterium laten vervallen, overigens niet altijd met als doel om de ruimtelijke segregatie te verminderen. Niettemin kan dit wel een belangrijk bij-effect zijn om meer lageinkomensgroepen, waaronder migranten naar witte wijken te krijgen en meer hogeinkomensgroepen naar concentratiewijken te laten verhuizen. Woningzoekenden krijgen toegang tot grotere delen van de woningmarkt, hetgeen een belangrijke voorwaarde is voor het verminderen van segregatie naar inkomen én etnische achtergrond. Verderop in deze notitie gaan we in op enkele concrete maatregelen die inmiddels van kracht zijn.

Witte vlucht

Een belangrijk deel van de verklaring voor de ruimtelijke concentratie van niet-westerse migranten lijkt te moeten worden gevonden in preferenties en specifiek woningmarktgedrag van zowel niet-westerse als autochtone huishoudens. Dat niet-westerse migranten vaak in concentratiebuurten wonen hangt samen met het feit dat autochtonen er minder vaak in willen wonen. Die witte vlucht wordt wel in verband gebracht met het zogenoemde 'tipping point' dat bij autochtonen op een lager niveau ligt dan bij migranten. Wanneer de buurt verkleurt, verhuizen autochtonen eerder dan migranten. Onderzoek laat zien dat het aandeel migranten in een buurt een sterke impuls is voor verhuisbewegingen (Van Ham en Feijten 2008; Bolt et al. 2008). Leden van migranten groepen reageren evenwel minder sterk dan autochtonen op de samenstelling van de wijk: hun tolerantiedrempel ligt hoger, zo luidt de mogelijke

verklaring. Autochtone Nederlanders zijn sneller geneigd om uit zwarte wijken te verhuizen dan migranten, ze verhuizen feitelijk ook vaker en komen dan vaker in witte wijken terecht. Vooral personen van Turkse en Marokkaanse komaf slagen er minder goed in om een zwarte wijk te verruilen voor een minder gekleurde wijk en verhuizen vaak van de ene concentratiewijk naar de andere.

Binding aan concentratiewijk, terughoudend om in witte wijk te wonen

Het SCP-onderzoek 'Goede burens kun je niet kopen' onderschrijft de gehechtheid van veel niet-westerse huishoudens aan de stedelijke concentratiebuurt. Er wordt veel waarde gehecht aan de nabijheid van de familie en die woont vaak in gekleurde wijken. Dit is een reden om niet uit de buurt te vertrekken. Ook etnische voorzieningen binden aan concentratiewijken, zij het in mindere mate dan familiebanden, en remmen het suburbaniseren. Het SCP-onderzoek laat verder zien dat veel migranten hun concentratiebuurt beschouwen als hun habitat. Men is in de buurt opgegroeid, kent de mensen en heeft geleerd om te gaan met de nadelen zoals criminaliteit.

Dit betekent niet dat niet-westerse migranten een concentratiewijk boven alles prefereren. Over het geheel genomen leeft er een sterke voorkeur voor een gemengde wijk, waarin zowel migranten als autochtone Nederlanders wonen. Volgens de respondenten van het onderzoek biedt de gemengde wijk voor verschillende respondenten de beste mogelijkheid voor integratie en wederzijdse kennismaking. *'Ik wil Rotterdam niet verdeeld zien in witte en zwarte wijken. Ik wil dat mensen elkaar vertrouwen. Als je wilt integreren moet het gemixt zijn'* (respondent van Turkse komaf). De voorkeur voor een gemengde wijk vertaalt zich in een zekere terughoudendheid om naar een witte wijk te verhuizen. Men vreest daar te worden weggekeken en geen sociale contacten op te bouwen. *'Ik zou minder snel gaan wonen in een witte wijk, als enige allochtoon. Dan voel je je bekeken, mensen kennen je niet'* (respondent van Turkse komaf).

Hoewel het aandeel huishoudens van Turkse en Marokkaanse komaf met een koopwoning de laatste 10 jaar aanzienlijk is gestegen (bij Turkse Nederlanders: in 1998 had 15% van de huishoudens een koopwoning, in 2006 26%, bij Marokkaanse Nederlanders: 3% in 1998 en 16% in 2006), is het aandeel kopers altijd nog beduidend lager dan bij qua inkomen vergelijkbare autochtone huishoudens. Ook dit is een factor voor de ruimtelijke concentratie van deze groepen. In Nederland staat het kopen van een huis voor een grotere keuzevrijheid op de woningmarkt. Dat met name onder de Turken en Marokkanen het aandeel kopers nog steeds betrekkelijk gering is, heeft onder meer te maken met de nog steeds sterke oriëntatie op het herkomstland. Men koopt liever daar. De prijs-kwaliteit verhouding wordt gunstiger ingeschat en men hoeft doorgaans geen langlopende lening aan te gaan. Ook remmen onzekerheid over het arbeidsmarkt- en het verblijfsperspectief de oriëntatie op de koopsector. Men weet niet of men nog lang in Nederland wil blijven wonen. Het verslechterde maatschappelijke klimaat van de afgelopen jaren speelt hierbij een rol. Verder weerhoudt de weinig stabiele arbeidsmarktpositie (onzekere dienstverbanden, dreiging van werkloosheid) migranten van koop. Het afsluiten van een hypotheek stuit bij een deel van de moslims op religieuze bezwaren. De relatieve onbekendheid van de directe omgeving met het kopen van een huis is een andere reden voor de beperkte animo voor de koopsector.

Conclusie

Ruimtelijke concentratie van migrantengroepen is toe te schrijven aan een aantal clusters van factoren:

1. groei van het aantal migranten en hun nakomelingen als gevolg van natuurlijke aanwas en immigratie een belangrijke factor achter de ruimtelijke concentratie en de toename ervan.

2. lage sociaal-economische positie van veel migranten waardoor hun mogelijkheden op de woningmarkt.
3. indirecte belemmeringen in aanbodmodel. Gemiddeld genomen geringe woontijd in combinatie met urgente verhuisbehoefte, daardoor sterker aangewezen op woningen in concentratiebuurten. Beperkte kennis van de wijze van woonruimteverdeling lijkt eveneens een rol te spelen. Belang van directe discriminatie in sociale huursector en in koopsector lijkt beperkt te zijn.
4. etnisch-specifieke preferenties: zekere gehechtheid aan eigen wijk vanwege nabijheid van familie en voorzieningen. De geneigdheid om uit een concentratiewijk te verhuizen is minder groot dan bij autochtonen. Terughoudendheid om in witte wijk te wonen. Er lijkt bij met name Turkse en Marokkaanse Nederlanders - nog steeds - sprake te zijn van 'bescheiden woonwensen' zodat minder aantrekkelijke woningen in minder aantrekkelijke wijken sneller worden geaccepteerd.
5. witte vlucht: autochtonen verhuizen sneller dan migranten uit zwarte wijken en de autochtonen die vanuit zwarte wijken verhuizen komen vaker in witte wijken terecht.
6. relatief sterke oriëntatie op de huursector van personen van Turkse en Marokkaanse origine. Dit perkt de mogelijkheden op de woningmarkt in.

3. Buurteffecten in Nederland?

Hoe erg is ruimtelijke concentratie eigenlijk? Er is een stroming wetenschappers die stelt dat concentratiewijken helemaal geen probleem zijn (zie bijvoorbeeld Van Kempen 1999, Ostendorf en Musterd 2005; en van vroeger datum: Van Doorn (1955)). Mede als gevolg van moderne transport- en communicatiemiddelen is de ruimtelijke schaal van sociale relaties het buurtniveau ontstegen. De plek waar men woont is voor contacten, opvattingen en de kansen op werk onbelangrijk geworden. Positiebepalende individuele kenmerken als het opleidingsniveau liggen ten grondslag aan de leefsituatie van burgers en die zijn veel belangrijker, zo stellen verschillende wetenschappers, dan de woonlocatie. De notie van zelfstandige buurteffecten is overgewaaid uit de Verenigde Staten, maar kan niet zonder meer van toepassing worden verklaard voor de Nederlandse context. In Nederland dempt de verzorgingsstaat al te grote sociaal-economische verschillen en de segregatieniveaus zijn niet vergelijkbaar met die in de Verenigde Staten. Bovendien is de clustering van migranten in achterstandswijken van grote steden van alle tijden en de geschiedenis leert dat veel van de migranten hiervandaan hun weg omhoog hebben gevonden. Ruimtelijke concentratie is in westerse samenlevingen een fact of life, daar moet men niet teveel op willen aangrijpen. Daar komt bij dat men van ruimtelijk beleid niet al te hooggespannen verwachtingen moet hebben voor de beïnvloeding van het gedrag.

Maar in hoeverre is schouder ophalen gepast? Er is in Nederland inmiddels aardig wat onderzoek verricht naar de effecten van het wonen in bepaalde buurten op de integratie van migranten en vraagstukken met betrekking tot cohesie, criminaliteit en leefbaarheid in buurten (zie voor een uitgebreid overzicht Dagevos 2009). In dergelijk onderzoek gaat het om de vraag of het wonen in bepaalde buurten met bepaalde bewoners een zelfstandig effect heeft op bijvoorbeeld integratie-indicatoren of indicatoren met betrekking tot sociale cohesie. In dat geval is er sprake van een buurteffect; de buurt is dan meer dan de optelsom van de bewoners.

Het beschikbare onderzoek naar de betekenis van de woonbuurt voor de sociaal-economische positie ondersteunt in grote lijnen het standpunt van diegenen die weinig belang toekennen aan de betekenis van de buurt. Onderzoek laat zien dat in Nederland het voor de sociaal-

economische positie weinig uitmaakt in welke buurt je woont. Kansen op werk, een uitkering of een positie onder de armoedegrens blijken in hoofdzaak door individuele kenmerken als opleidingsniveau te worden bepaald (Uunk 2002; Van der Laan Bouma-Doff 2005; De Graaf en Gesthuizen 2006). Buurteffecten worden niet gevonden of zijn klein. Een andere belangrijke conclusie van Nederlands onderzoek is dat individuele kenmerken altijd veel belangrijker zijn voor de verklaring van de positie van personen. Voor de verklaring van verschillen in leefsituatie en integratie hebben individuele kenmerken als opleidingsniveau en de beheersing van het Nederlands een aanzienlijk groter gewicht dan de buurt waar iemand woont.

Deze bevindingen voeden de scepsis ten aanzien van de betekenis van de buurt. Maar hier staan echter andere onderzoeksuitkomsten tegenover. Die hebben betrekking op (sociaal-culturele) integratie van migranten en op de cohesie, criminaliteit en leefbaarheid in buurten

Buurten en integratie

Onderzoek naar de relatie tussen etnische woonconcentratie en de etnische signatuur van vrijetijdscontacten laat bijna zonder uitzondering een effect van de buurt zien: in zwarte wijken gaan migranten vaker om met leden van de eigen herkomstgroep dan in witte wijken (b.v. Dagevos 2002, 2004, 2005, Dagevos en Odé, 2003, Gijsberts en Dagevos 2005, Dagevos et al. 2007; Van der Laan-Bouma-Doff, 2004, 2005, 2007, Martinovic et al. 2008). In dit type onderzoek is rekening gehouden met de invloed van uiteenlopende individuele kenmerken als opleidingsniveau en de beheersing van de Nederlandse taal. Dit betekent dat een migrant met bepaalde kenmerken gemiddeld gesproken in een witte wijk meer contacten onderhoudt met autochtonen dan wanneer hij of zij in een zwarte wijk zou wonen. Wat steeds blijkt is dat ook wanneer wordt gecontroleerd voor een brede set van individuele kenmerken als opleidingsniveau, arbeidsmarktpositie, generatie en beheersing van de Nederlandse taal allochtonen in zwarte wijken minder omgaan met autochtonen dan allochtonen in witte wijken. Zeker voor dit type onderzoek gaat het om aanzienlijke buurteffecten. De buurt doet er dus toe. Omgekeerd lijkt dit ook op te gaan voor de etnische signatuur van de vrienden- en kennissenkring van autochtonen. Gijsberts en Dagevos (2005, 2007a) stellen namelijk vast dat autochtonen die in gemengde wijken wonen meer contacten met allochtonen onderhouden dan autochtonen in witte wijken. Hier lijkt wel een grens aan te zitten. Op een gegeven moment – in deze analyse lag het omslagpunt rond de 50% niet-westerse allochtonen in de wijk – nemen contacten tussen autochtonen en allochtonen af. Verder remt een snelle ‘verkleuring’ van de wijk het contact van autochtonen met allochtonen. Met betrekking tot de bevolkingssamenstelling van de buurt en contacten van autochtonen met allochtonen lijkt dus te gelden: niet te veel en niet te weinig en niet te veranderlijk. De bevindingen worden geïnterpreteerd vanuit de theorie van de etnische competitie. Een te massieve aanwezigheid van allochtonen in combinatie met een snelle toename werkt bedreigend voor de autochtone bewoners die zich als gevolg hiervan terugtrekken en zich minder richten op allochtone contacten.

In verschillende SCP-studies is vastgesteld dat in de afgelopen 10 tot 15 jaar er van een gestage toename in de vrijetijdscontacten tussen migranten en autochtonen geen sprake is (b.v. Dagevos 2005). Vervoort en Dagevos (2008) onderzochten of dit is toe te schrijven aan de toegenomen woonconcentratie van migranten. Dit blijkt deels het geval te zijn. Omdat steeds meer migranten in zwarte wijken wonen, zijn de contacten met autochtonen verminderd. Hier staat tegenover dat in de afgelopen jaren steeds meer migranten een hoger opleidingsniveau hebben behaald, goed Nederlands spreken en dat het aandeel tweede generatie migranten is gestegen. Kenmerken waarvan bekend is dat ze een gunstig effect

hebben op interetnisch contact. De analyses wijzen uit dat positieve – hoger opleidingsniveau, meer tweede generatie – en negatieve effecten – gestegen etnische woonconcentratie – min of meer tegen elkaar opwegen. Per saldo is hierdoor de etnische samenstelling van de kennissen- en vriendenkring van migranten in de afgelopen acht jaar niet noemenswaardig veranderd. Er zijn geen duidelijke aanwijzingen dat het effect van etnische woonconcentratie sterker is geworden. Het is dus niet zo dat in vergelijking met acht jaar geleden migranten in een zwarte wijk minder contacten met autochtonen onderhouden, maar wel is het zo dat meer migranten in een zwarte wijk wonen dan acht jaar geleden.

De relatie tussen de etnische woonconcentratie en interetnisch contact wordt in onderzoek keer op keer gevonden. Ook in het – minder vaak uitgevoerde – onderzoek naar de mate van identificatie met de eigen herkomstgroep worden effecten van etnische woonconcentratie gevonden (Dagevos et al. 2007; Havekes en Uunk 2008). Migranten die in witte wijken wonen voelen zich vaker Nederlander, migranten in zwarte wijken identificeren zich vaker als lid van de eigen herkomstgroep. Het betreft hier een zelfstandig buurteffect. Daarnaast is ook sprake van een effect dat loopt via interetnisch contact: migranten die in de vrije tijd vaak met autochtone Nederlanders omgaan, identificeren zich vaker als Nederlander dan migranten die weinig vrijetijdscontacten met autochtonen onderhouden. Deze uitkomst is als een indirect buurteffect te beschouwen; voor de mate van interetnisch contact maakt het dus uit in welke buurt mensen wonen.

De betekenis van interetnisch contact blijkt ook bij de beheersing van het Nederlands (Gijsberts en Dagevos 2005, 2007a). Hier zijn niet zozeer directe buurteffecten van betekenis. Onderzoek laat vooral een sterke samenhang zien met de mate waarin migranten met autochtonen contacten onderhouden. Diezelfde conclusie dringt zich op in onderzoek naar beeldvorming (o.a. negatieve stereotiepe opvattingen van autochtonen over migranten en omgekeerd, opvattingen over mogelijkheden en rechten van migranten in Nederland). Dit onderzoek laat zien dat niet zozeer het aandeel migranten in de buurt het verschil maakt, maar dat ongunstige beeldvorming vooral onder invloed staat van een snelle verkleuring van de buurt. Sociale contacten van migranten vormen hier de achterliggende verklaring: migranten in een snel verkleurende buurt zijn negatiever over autochtonen omdat zij minder contact met hen onderhouden.

Buurt en criminaliteit, cohesie en leefbaarheid

Veel onderzoek wijst op de betekenis van de buurt voor criminaliteit en onveiligheidsgevoelens. Bewoners van buurten met een lage sociaal-economische status, een hoog aandeel migranten en die een snelle verandering in de bevolkingssamenstelling doormaken lopen een grotere kans om slachtoffer te worden van criminaliteit en zich onveilig te voelen dan bewoners in rijkere, wittere buurten met een stabiele bevolkingssamenstelling (o.a. Wittebrood en Van Dijk 2007; Nieuwbeerta et al. 2008).

Met het verschijnen van Putnam's artikel *E Pluribus Unum* heeft de aandacht voor de betekenis van buurteffecten in Nederland een verdere impuls gekregen. Putnam's centrale stelling is dat – in ieder geval op de korte termijn – etnische diversiteit in de directe woonomgeving tot afnemende solidariteit en minder vertrouwen leidt. Door Putnam wordt dit verschijnsel *hunkering down* genoemd. Het vertrouwen neemt af, wederzijdse hulp, samenwerking en het aantal vriendschappen worden zeldzamer. Mensen kruipen in hun schulp, ze vertonen 'schildpadgedrag'.

Deze bevindingen hebben in kringen van beleid en wetenschap tot een intensief debat aanleiding gegeven. Zijn boodschap is er ook alarmerend genoeg voor. Westerse

samenlevingen hebben bijna zonder uitzondering te maken met toename van immigratie, en daardoor met meer etnische diversiteit. Wanneer dit betekent dat onderlinge sociale verbanden op de tocht komen te staan, dan geeft dit te denken voor westerse samenlevingen en voor concentratiewijken in het bijzonder.

Het Nederlandse onderzoek dat is uitgevoerd laat een wisselend beeld zien (Gijsberts et al. 2008, Lancee en Dronkers 2008a,b; Tolsma et al. 2009). Nederlandse studies wijzen meestal op de betekenis van etnische diversiteit voor onderlinge contacten en samenhang in de buurt. Wanneer sociale cohesie op deze wijze wordt opgevat, vindt de Putnam hypothese ondersteuning. Minder steun is er voor de centrale stelling van Putnam dat etnische diversiteit het sociaal vertrouwen onder druk zou zetten. Ook zijn er twijfels of etnische diversiteit of dat sociaal-economische kenmerken van de buurt van doorslaggevend belang is. Al het Nederlandse onderzoek – en ook dat van Putnam zelf overigens – benadrukt dat verschillen in individuele kenmerken aanzienlijk belangrijker zijn dan verschillen tussen buurten. Voorzichtigheid is dus geboden bij de Putnam-hypothese. De alomvattende claim van Putnam dat etnische diversiteit fnuikend is voor ongeveer alle indicatoren van sociale cohesie wordt in Nederlands onderzoek niet teruggevonden. In die zin zijn etnisch diverse wijken in de VS wat anders dan etnisch diverse wijken in Nederland.

Concentratiewijken blijken zich voorts te onderscheiden doordat bewoners minder tevreden zijn met de woonomgeving, meer verloedering ervaren, vaker willen verhuizen en ontevredener zijn over de woonomgeving. Buurten waaraan de slechtste reputatie wordt toegekend zijn buurten met een hoog aandeel migranten en een hoog aandeel bewoners met een lage sociaal-economische positie.

Buurten, integratie en cohesie

Nederlands onderzoek wijst uit dat kenmerken van de buurt mede de verschillen in interetnisch contact verklaren. Ruimtelijke concentratie versterkt sociale segregatie. Op straat, in scholen en in het vereningsleven komen bevolkingsgroepen niet met elkaar in contact. De kans op ontmoeting tussen autochtonen en migranten is in zwarte wijken minder groot dan in witte wijken. Ook is de buurt van invloed op etnische identificatie. In gekleurde en in sociaal-economisch achtergebleven buurten staat de cohesie onder druk, is de kans om slachtoffer te worden van crimineel gedrag groter en ervaren bewoners meer verloedering en onveiligheid.

Deze bevindingen wijzen er op dat de buurt er nog steeds toe doet en van invloed is op integratie en leefsituatie. De domeinen waarvoor dit in het bijzonder geldt beginnen alledrie met een C: contact, cohesie en criminaliteit. Het perspectief dat stelt dat de buurt niet langer van betekenis is voor sociale verschijnselen is dan ook eenzijdig. De critici van het buurtperspectief hebben evenwel gelijk wanneer ze de nadruk leggen op het belang van andere, op het niveau van het individu gelegen factoren. Die zijn, zo laat Nederlands onderzoek overtuigend zien, altijd (veel) belangrijker dan buurtkenmerken.

4. Aangrijpingspunten voor beleid

Moet het beleid wat doen en zo ja wat dan? En waarop moet het beleid dan aangrijpen? Als de ruimtelijke segregatie van migranten en autochtonen als beleidsprobleem wordt beschouwd, dan leert het verleden dat beleid dat zich baseert op onderscheid naar etnische herkomst vanwege juridische beletselen weinig kansrijk is. Op menging gericht beleid wordt dan ook meestal in inkomenstermen gegoten. Soms is dit ook daadwerkelijk het doel, soms is het eigenlijk vooral begonnen om de etnische heterogeniteit te vergroten. Vanwege de

overwegend lage sociaal-economische positie van veel migranten en hun kinderen is er onmiskenbaar overlap met inkomenscategorieën en etniciteit, maar die is natuurlijk niet volledig. We komen hier in het onderstaande nog op terug. Doelstelling van deze paragraaf is vooral om de verschillende beleidsopties te bespreken en ze te bezien op nut en effectiviteit.

1. niets doen

Het idee om niets te doen sluit aan op de stelling dat ruimtelijke concentratie van bevolkingsgroepen van alle tijden is. In westerse landen kenmerkt het geclusterd wonen in achterstandswijken van grote steden het begin van de integratie van migranten. Zij gebruiken de stad als opstap in hun integratie en die van de kinderen. Dat dergelijke wijken doorgaans niet de meest aantrekkelijke wijken zijn – verloedering, criminaliteit, geringe cohesie – moet op de koop toe genomen worden, maar vormt geen aanleiding om actief beleid te voeren. Een andere reden om niets te doen is dat zelfstandige effecten van ruimtelijke concentratie op bijvoorbeeld werk, contacten of sociale cohesie van ondergeschikt belang worden geacht.

Het geluid om niets te doen tegen ruimtelijke concentratie is, zeker in kringen van beleid en politiek, op dit moment niet erg populair. In de discussie circuleren twee argumenten. Concentratiewijken in Nederland zijn doorgaans ook achterstandswijken, waar problemen rondom criminaliteit, verloedering en leefbaarheid vaak voorkomen. Een ‘begrensd menging’ (de term is van Godfried Engbersen) zou wijken robuuster maken tegen sociaal verval. Een ander argument is dat er buurteffecten zijn op het verloop van de integratie. Beide argumenten vormen aanleiding voor beleid. Te noemen zijn de volgende aangrijpingspunten, die aansluiten op de hiervoor gepresenteerde analyse van ruimtelijke concentratie:

2. immigratie inperken

De snelle groei van migranten in Nederland is in belangrijke mate het gevolg van immigratie. Deze vormt de motor achter de ruimtelijke concentratie van deze groepen. Ruimtelijke concentratie heeft zich in de afgelopen jaren verbreed – in steeds meer buurten wonen substantiële aantallen migranten – en verdiept – in buurten waar al veel migranten woonden is hun aantal snel toegenomen. In dit verband heeft wijlen minister Ien Dales over de integratie gezegd dat het moeilijk soep koken is wanneer er voortdurend nieuw water bij wordt gegooit. Regelgeving ten aanzien van immigratie is gebonden aan internationale regelgeving, zodat de vrijheidsgraden beperkt zijn. Niettemin wijzen recente voorbeelden uit dat beleidsinterventie mogelijk is, die hebben bijgedragen aan de daling van de immigratie (b.v. verhogen van inkomens- en leeftijdseis voor gezinshereniging; instellen wet inburgering buitenland).

3. inzetten op onderwijs, taal en werk

Onderzoek laat zien dat ruimtelijke concentratie van migranten voor een deel een weerspiegeling is van hun overwegend lage opleidingsniveau en ongunstige sociaal-economische positie. Hierdoor is men aangewezen op minder aantrekkelijke delen van de woningvoorraad. De sociaal-economische stijging van migranten is in veel gevallen een motor achter suburbanisatie.

In het in 2006 uitgebrachte advies ‘Stad en stijging’ pleit de VROM-raad expliciet voor de verbetering van de sociaal-economische positie van bewoners in wijken die onder het stedelijk vernieuwingsbeleid vallen. Niet als drijvende kracht achter suburbanisatie, maar juist het behoud en binding van de stedelijke middenklasse zou de belangrijkste doelstelling van het stedelijk vernieuwingsbeleid moeten zijn. Daarbij horen een adequaat aanbod van voorzieningen, zoals goede scholen, aantrekkelijke woningen en een intensief beheer van de woonomgeving. Het behoud van sociale stijgers is van belang voor het sociaal kapitaal van de

stad, die kritisch zijn op hun woonomgeving en leefbaarheid van de wijk. In diverse wijken in de grote steden is de ontwikkeling van een migrantenmiddenklasse die in grootstedelijke gebieden blijft wonen al aan de gang. De Bijlmer is hiervan het meest aansprekende voorbeeld. In veel steden is het de niet-westerse middenklasse die geïnteresseerd is in een koopwoning in de herstructureringswijken. Dit leidt weliswaar niet tot meer etnisch gemengde wijken, maar wel tot meer sociaaleconomische heterogeniteit. Het 'DNA van de wijk' wordt vastgehouden. Bestaande netwerken blijven behouden, de reputatie van de wijk verbetert en voorkomen wordt dat herstructurering ertoe leidt dat mensen moeten 'wijken voor de rijken'.

Niettemin wijzen Veldboer en Duyvendak (2009) erop dat er soms ook goede redenen zijn om ook naar etnische heterogeniteit te streven. Dit betogen ze naar aanleiding van hun onderzoek in Amsterdam Nieuw West. Het binden van de 'eigen' middenklasse aan de 'eigen' wijk is niet voldoende. Ze noemen hiervoor twee argumenten. In de eerste plaats willen de sociale stijgers uit de migrantengroepen een gemengde wijk, waarin ook witte middenklassers woonachtig zijn. Alleen fysieke vernieuwing is onvoldoende om de migranten-middenklasse in die wijken te houden. De 'zwarte vlucht' komt dan alsnog. Verder heeft de aanwezigheid van een witte middenklasse een gunstige uitwerking op de status en reputatie van een wijk. Het gaat bovendien vaak om middenklassers die gemiddeld genomen iets meer bereid zijn om wat voor de buurt te doen. Naast sociaal-economische menging is - in sommige wijken - etnische menging dus eveneens nastrevenwaardig.

4. woonruimteverdeling en woningvoorraad

Het volkshuisvestingsbeleid biedt via ingrijpen in de woonruimteverdeling en in de woningvoorraad aanknopingspunten om de bevolkingssamenstelling van buurten te veranderen. Daarbij kunnen drie typen interventies worden onderscheiden (vgl. Gijsberts en Dagevos 2007b; 'Interventies voor integratie. Het tegengaan van etnische concentratie en het bevorderen van interetnisch contact'): (a) toegang beperken, (b) meer autochtonen in concentratiewijken, (c) meer migranten in witte wijken. In Nederland zijn er nauwelijks beleidsinterventies die expliciet gericht zijn op migranten. Deze zijn in het verleden vaak door de rechter verboden. Beleid wordt gevoerd onder de noemer om de sociaal-economische bevolkingssamenstelling te veranderen. In tegenstelling tot Nederland is het beleid in het buitenland overigens soms wel expliciet in etnische termen gedefinieerd. Hieronder worden verschillende initiatieven kort genoemd. Een meer uitgebreide beschrijving is te vinden in de zojuist genoemde studie van Gijsberts en Dagevos (2007b).

Toegang beperken

Het meest bekende voorbeeld in Nederland is het initiatief van de gemeente Rotterdam die op grond van de zogenoemde Rotterdamwet een aantal wijken en straten aangewezen die niet toegankelijk zijn voor personen met een laag inkomen die van buiten de regio Rotterdam zich daar willen vestigen. Een andere manier is om voor wijken inkomensgrenzen te stellen die erop gericht zijn om lageinkomensgroepen te weren, zoals in Culemborg is gebeurd. In het buitenland zijn tal van maatregelen genomen om de toegang van immigranten in bepaalde gebieden tegen te gaan door vestigingsquota in te stellen. Een eerste vorm van quotering richt zich op het tegengaan van een ongelijkmatige instroom van immigranten (veelal vluchtelingen) rechtstreeks uit het buitenland in steden waar al veel etnische minderheden wonen. In landen als Denemarken, Engeland en Duitsland zijn deze quota nog steeds van kracht. Daarnaast zijn quota ingesteld op een aantal binnenstedelijke woningmarkten. Dit houdt in dat geen nieuwe instroom van etnische minderheden is toegestaan in wijken waar een van te voren vastgesteld maximum is bereikt. Men tracht dit te bewerkstelligen door

bijvoorbeeld één op de zes woningen toe te wijzen aan etnische minderheden, een één-voor-één regel te hanteren of aparte wachtlijsten te gebruiken voor autochtonen en etnische minderheden. Bekende voorbeelden van steden waar dergelijke quota zijn ingevoerd zijn Frankfurt en Birmingham. De meeste maatregelen zijn inmiddels afgeschaft voornamelijk vanwege juridische problemen, maar het Frankfurter Vertrag is bijvoorbeeld nog steeds van kracht, zij het dat de quota niet altijd meer strikt worden toegepast.

Evaluatiestudies in binnen- en buitenland wijzen erop dat quotering niet goed lijkt te werken. Een belangrijke reden is dat het vaak tegen preferenties van mensen in gaat en daarmee 'ontduiking' uitlokt (bv. op gegeven moment toch verhuizen naar concentratiebuurt of in een direct aangrenzende buurt gaan wonen). Bovendien is dit beleid moeilijk te handhaven als leegstand optreedt in de minder aantrekkelijke gebieden, waar zich toch de woningvoorraad bevindt waarop veel kansarmen uit etnische minderheidsgroepen uiteindelijk op zijn aangewezen. Ten slotte is er nog het spanningsveld tussen quoteringsmaatregelen en discriminatie. Het instellen van quota om bepaalde categorieën uit te sluiten staat op gespannen voet met de gelijke toegang van burgers tot woningen en buurten. Dergelijk beleid wordt door de rechter vaak verboden.

Meer hogere inkomens/autochtonen in concentratiewijken

Herstructurering is hier verreweg de belangrijkste interventie. Door sloop, samenvoeging en nieuwbouw tracht men de woningvoorraad zodanig te differentiëren dat zij ook aantrekkelijk is voor sociaal-economisch meer welgestelde huishoudens. Een andere woningvoorraad maakt een wooncarrière binnen de wijk mogelijk van sociale stijgers uit die wijk (zie hiervoor), maar de nieuwe woningvoorraad kan ook financieel draagkrachtige bewoners van buiten de wijk aantrekken. Evaluatiestudies laten zien dat in herstructureringswijken vooral de migranten-middenklasse de gerenoveerde en nieuwe woningen betreft (b.v. Wittebrood en Dijk 2007; Kleinhans 2005). Meer etnische menging komt dan niet tot stand, maar de wijk wint wel aan sociaal-economische heterogeniteit.

Een speciale vorm van herstructurering zijn de zogenoemde klushuizen in de gemeente Rotterdam. Deze huizen worden gratis of tegen een lage prijs aangeboden onder voorwaarde dat de bewoners zelf een forse investering plegen in het opknappen van de panden. Ook het meer spontane proces van gentrification leidt ertoe dat de bevolkingssamenstelling van wijken verandert. De overheid kan dit stimuleren en verder aanjagen, bijvoorbeeld door investeringen te plegen in de openbare ruimte en in het beheer (veiligheid, verloedering tegengaan, etc.).

Daarnaast kan het woonruimteverdelingsbeleid een rol spelen. Eerder in deze notitie is erop gewezen dat als gevolg van de wijze van woonruimteverdeling 'rijke' huishoudens niet in aanmerking komen voor goedkope woningen in 'arme' wijken. Om dit mechanisme te omzeilen zijn er in Nederland initiatieven van de grond gekomen waarin gerichte toewijzing plaatsvindt van woningen in achterstandswijken aan kansrijke huishoudens. Het Leefstijlexperiment in Overvecht is hier een voorbeeld van. Een deel van de vrijkomende woningen is gereserveerd voor een huishouden waarvan tenminste een van de leden inkomen uit arbeid heeft. Ook kunnen gemeenten de maximum inkomensgrenzen voor goedkopere huurwoningen laten vervallen zodat hogere inkomens toegang hebben tot deze woningvoorraad. Dit is gebeurd in de Amsterdamse wijk Bos en Lommer. De verkoop van sociale huurwoningen in concentratiewijken zou in beginsel een meer koopkrachtige vraag naar achterstandswijken kunnen lokken.

Het 'desegregeren' van bestaande concentratiegebieden gebeurt in ons omringende landen, net als in Nederland, voornamelijk door herstructurering van de woningvoorraad (area based programs). Door een combinatie van fysieke, sociale en economische maatregelen wordt getracht achterstandsbuurtten weer aantrekkelijk te maken. Behalve het aantrekken van de middenklasse hebben de maatregelen tot doel de zogenoemde *middle class leakage* te verminderen, oftewel kansrijke bewoners te behouden voor de wijk. Het zorgen voor meer diversiteit in het woningaanbod is hiervoor een belangrijke voorwaarde. Het moet de witte vlucht, die ook in Nederland een belangrijke reden is voor het ontstaan van ruimtelijke concentratie, beperken.

In de Verenigde Staten zet men in op mixed income projecten om kansrijkere bewoners naar zwarte en/of lage-inkomenswijken te trekken. Dit gebeurt bijvoorbeeld door gemengd te bouwen en een deel van de woningvoorraad aantrekkelijk te maken voor hogere inkomensgroepen. Deze projecten proberen hogere inkomens aan te trekken en zijn dus niet specifiek gericht op het tegengaan van etnische concentratie. In de praktijk komt het daar echter wel vaak op neer.

Hoewel de veranderingen langzaam gaan, lijkt een grotere menging van verschillende bevolkingsgroepen niet mogelijk zonder fysieke veranderingen in de woningvoorraad. Tussen sociaal-economische en etnische menging bestaat echter geen een-op-een relatie. De opkomst van de niet-westerse middenklasse hangt hiermee samen. Zij zijn doorgaans sterk gericht op de nieuwbouw in geherstructureerde wijken en velen behoren tot de kopers van sociale huurwoningen. Voor het streven wijken sociaal-economisch heterogener te maken en meer draagkrachtigen te behouden voor de steden zijn dit geslaagde interventies, maar het leidt niet altijd tot meer etnisch gemengde wijken.

In hoeverre aanpassingen in de woonruimteverdeling hoge inkomensgroepen naar achterstandswijken hebben geleid, is ons niet bekend. Wat uit het schaarse onderzoek wel kan worden afgeleid is dat hoge inkomensgroepen zich maar moeizaam laten verleiden om in achterstandswijken te gaan wonen. Er zou goed bekeken moeten worden welke werking de aanpassingen in de woonruimteverdeling hebben gehad en onder welke voorwaarden de beoogde doelstellingen bereikt kunnen worden. Uit buitenlands onderzoek naar onder meer voorwaarden voor geslaagde interventies blijkt het belang van een aantrekkelijke woonomgeving. Wil men autochtonen met hogere inkomens naar arme, zwarte wijken krijgen dan is de lokatie van de buurt belangrijk, moet de architectuur aantrekkelijk zijn en moet de wijk veilig en netjes zijn. Het werkt bovendien het beste als er voldoende woningen zijn voor hogere inkomens: men wordt eerder over de streep getrokken wanneer men niet de enige is.

Meer lagere inkomens/migranten in witte wijken

Een andere manier om ruimtelijke segregatie te verminderen is te pogen om meer lage inkomensgroepen en/of meer migranten in witte wijken te krijgen. Een voorbeeld van een bestaande regeling is de toewijzing van woningen aan statushouders. Gemeenten moeten naar rato van het aantal inwoners woningen ter beschikking stellen voor statushouders. De facto komt deze regeling neer op een spreidingsbeleid over het land. Hoewel betrekkelijk veel statushouders uiteindelijk naar de grote steden verhuizen, bestaat de indruk dat deze regelgeving een bijdrage levert aan de spreiding van statushouders over het land, die aanzienlijk groter is dan bij de vier klassieke migrantengroepen. (Er zijn overeenkomsten met de Regeling Rijksvoorkeurswoningen, die in de periode 1975-1985 van toepassing is geweest op recent in Nederland gearriveerde Surinamers en Antillianen. Zij konden via deze een regeling een woning toegewezen krijgen. Doordat de vier grote steden van deze regeling uitgezonderd waren, leidde dit tot spreiding over het land van Surinamers en Antillianen die

van deze regeling gebruik maakten. Het uiteindelijk effect is betrekkelijk beperkt geweest. Lang niet alle Surinamers en Antillianen hebben hiervan gebruikgemaakt en velen zijn op gegeven moment toch verhuisd naar een van de grote steden. In 1995 is deze Regeling afgeschaft.)

Het aanbodmodel heeft de transparantie in de woonruimteverdeling vergroot en de discriminatie ingedamd. Toch lijken er voor migranten vaak belemmeringen te bestaan. Zoals hiervoor al toegelicht vindt de woonruimteverdeling plaats op grond van inschrijvingsduur, huishoudensomvang en inkomen. Gemiddeld gesproken is de inschrijvings- of woonduur van migranten betrekkelijk kort, hetgeen de keuze voor woningen en daardoor voor wijken beperkt, met segregatie als gevolg. Ook het inkomenscriterium werkt concentratie in de hand omdat veel niet-westerse woningzoekenden alleen toegang hebben tot betrekkelijk goedkope woningen. In den lande zijn er verschillende nieuwe vaak wat experimentele woonruimteverdelingssystemen ingevoerd die in theorie de keuzevrijheid van lageinkomensgroepen vergroten. Zo is er het *lotingmodel*: onder reagerende woningzoekenden wordt geloot wie een vrijkomende woning mag huren. Bij loting zijn de passendheidscriteria met betrekking tot het inkomen en de huishoudensgrootte meestal komen te vervallen. Iedereen kan meedingen, de woningvoorraad wordt minder dan in het aanbodmodel al toebedeeld aan bepaalde categorieën woningzoekenden. De Limburgse corporatie Antares verstrekt vanaf 1 januari 2006 doelgroepkortingen (*optiemodel met doelgroepkortingen*). Iedere woning wordt tegen een marktconforme huurprijs aangeboden. Op de site kan een woningzoekende zijn inkomen en huishoudentype invoeren, waarna de computer uitrekent of hij in aanmerking komt voor een doelgroepkorting. De gedachte is dat de keuzevrijheid toeneemt en meer wijken toegankelijk zullen worden waardoor er meer differentiatie zal ontstaan. De corporatie Woonbron hanteert het systeem van *dubbele huren*. Er zijn geen inkomenseisen en andere passendheidscriteria meer, alleen een huurverschil: wie een laag inkomen heeft, betaalt een lagere huur. Hogere inkomens betalen de markthuur. Het onderscheid tussen de vrije en de sociale sector is opgeheven. Door te adverteren met twee huurprijzen komt iedere klant in aanmerking voor iedere woning. Sturen met huren is het devies. Gemiddeld verandert 5% van het bezit van de corporaties jaarlijks van bewoner. Op deze wijze ingrijpen op de bevolkingssamenstelling gaat veel sneller dan gemengd bouwen, zo stelt bestuursvoorzitter Kromwijk van Woonbron. Woonbron combineert het lotingsysteem met dubbele huurprijzen, met als doel de keuzevrijheid én de inkomensdifferentiatie in wijken te vergroten.

Deze nieuwe vormen van woonruimteverdeling lijken een goed antwoord te zijn op de segregerende effecten van het aanbodmodel. Wat precies de gevolgen zijn, is nog moeilijk te zeggen. Uitgebreide evaluaties naar de gevolgen van deze modellen voor segregatie zijn ons niet bekend. In theorie lijken het veelbelovende maatregelen te zijn, die het waard zijn om nader te worden bestudeerd.

Engeland is in navolging van Nederland overgestapt op het aanbodmodel bij de verdeling van huurwoningen (Choice Based Lettings). Het doel is huurders meer zeggenschap te laten krijgen over waar ze terecht komen. In tegenstelling tot in Nederland zijn er aanwijzingen dat in het aanbodmodel in Engeland wel desegregerend werkt. Een verklaring zou kunnen liggen in de hogere mate van begeleiding aan kwetsbare groepen huurders die in het Engelse stelsel is ingebouwd. Zij worden begeleid bij het zoeken van een huis in de (witte) buitenwijken. Dat begeleiding werkt bij het vinden van een woning buiten de concentratiegebieden in de grote steden blijkt bijvoorbeeld in Project Stockholm waarin nieuw aangekomen immigranten in de grote steden worden gewezen op betere huisvesting in omliggende gemeenten. Voor Nederland zou bekeken kunnen worden of een meer intensieve begeleiding geen navolging

verdient. Migranten in Nederland staan soms huiverig tegenover het wonen in een witte buitenwijk. Meer begeleiding zou verder misschien een bijdrage leveren aan het efficiënter benutten van de mogelijkheden van het aanbodmodel.

Met betrekking tot het faciliteren van toegang tot wittere wijken wordt met name in de VS al sinds jaar en dag beleid gevoerd. Dit gebeurt voornamelijk door financiële incentives te geven aan arme, veelal zwarte bewoners via vouchers. Deze vouchers kunnen worden ingezet om verhuizen mogelijk te maken van de sociale huursector naar de private sector. De huurder betaalt 30% van het inkomen aan huur, de overheid subsidieert de rest. In een programma als Moving To Opportunity gaat het verstrekken van vouchers samen met het stellen van een vestigingseis en counseling. De vestigingseis houdt in dat de vouchers uitsluitend in buurten met minder dan 10% armoede mogen worden ingezet. De counseling behelst assistentie bij het vinden en succesvol bewonen van woonruimte. Het succes van dergelijke programma's is waarschijnlijk deels afhankelijk van deze counseling. Deze diensten kunnen er voor zorgen dat de deelnemers barrières overbruggen om naar witte buitenwijken te verhuizen. Barrières zijn bijvoorbeeld gebrekkige informatie over woonruimte in deze buurten en weerstanden van verhuurders om aan arme zwarte huishoudens te verhuren.

Naast het spreiden van bewoners van public housing met behulp van vouchers, wordt in de VS ook beleid gevoerd om de huisvesting zelf te spreiden. In deze zogenoemde scattered site programma's wordt kleinschalige sociale woningbouw gepleegd in witte middenklassebuurten of worden al bestaande private huurwoningenprojecten in deze buurten ingezet voor bewoning door kansarme huishoudens.

Autochtonen naar concentratiewijken én migranten naar witte wijken

Beleed dat verschillende interventies combineert is misschien wel het mooiste. In Nederland is in de regio Haaglanden al geruime tijd sprake van een integrale aanpak die gespiegeld bouwen combineert met gerichte toewijzing aan lageinkomensgroepen. 'Gespiegeld bouwen' komt er in de praktijk meestal op neer dat in Vinex-lokaties 30% van de nieuwbouw uit sociale huurwoningen bestaat. In de regio Haaglanden worden in de randgemeenten meer sociale-huurwoningen gebouwd en wordt er minder gesloopt en verkocht. In Den Haag en Delft gebeurt het tegenovergestelde: sloop van corporatiewoningen en bouw van meer middeldure koopwoningen. Daarnaast zijn tussen de Haaglandgemeenten afspraken gemaakt waardoor de randgemeenten relatief meer lageinkomensgroepen huisvesten en Den Haag juist minder. Het op elkaar laten aansluiten van bouwen en verdelen lijkt effect te hebben, al blijkt uit dit beleid dat het realiseren van verschuivingen in de woningvoorraad en van de bevolkingssamenstelling een zaak van lange adem is.

Conclusie

Er zijn goede redenen om beleid te voeren dat zich richt op de vermindering van de ruimtelijke concentratie van migrantengroepen. Ruimtelijke concentratie vermindert interetnisch contact en hindert daardoor ook de beeldvorming van autochtonen en allochtonen over elkaar en staat het leren van de Nederlandse taal in de weg. Ruimtelijke segregatie en segregatie in het onderwijs en in sport en andere verenigingen hangen met elkaar samen. Zwarte wijken zijn ook achterstandswijken, met meer problemen rondom veiligheid en leefbaarheid. Interessant is ook dat de migrantenmiddenklasse een gemengde wijk prefereert; zonder autochtone bewoners is een wijk minder aantrekkelijk.

Wat valt er aan te doen? Het beleid kan zich richten op vier clusters van factoren die verantwoordelijk zijn voor het ontstaan van ruimtelijke concentratie. Deze zijn: immigratie, individuele kenmerken (inkomen, taal, etnisch specifieke preferenties), belemmeringen in de woonruimteverdeling en investeren in een gemengde en gespiegelde woningvoorraad en een

schone en veilige woonomgeving. Gezien de complexiteit van dit vraagstuk is een combinatie van beleidsmaatregelen noodzakelijk.

Literatuur

- Aalbers, M.B. (2006). *Direct en indirect onderscheid op de hypotheekmarkt in Arnhem, Den Haag en Rotterdam*. Amsterdam: Amidst.
- Bolt, G. (2001). *Wooncarrières van Turken en Marokkanen in ruimtelijk perspectief*. Utrecht: KNAG/FRW.
- Bolt, G., R. van Kempen and M. van Ham (2008) Minority Ethnic Groups in the Dutch Housing Market: Spatial Segregation, Relocation Dynamics and Housing Policy. In: *Urban Studies* (45) 7, p. 1359-1384.
- Bos, J. et al. (2005). *Concentratie door verdeling? Een onderzoek naar effecten van woonruimteverdeling op etnische segregatie*. Amsterdam: Regioplan.
- Bos, J. en P. Renooy (2005). *Nijmegen verdeelt? Onderzoek naar de effecten van woonruimteverdeling op etnische segregatie*. Amsterdam: Regioplan.
- Brokken, M. et al. (2001). *Migranten op de Rotterdamse woningmarkt. Verhuisstromen en zoekervaringen binnen het aanbodmodel*. Rotterdam: COS/Radar.
- Cebeon (1993). *De plaats door verdeling. Woonruimteverdelingsbeleid en etnische minderheden*. Den Haag: Ministerie van VROM.
- Dagevos, J. (2002). Sociale afstand tussen etnische minderheden en autochtonen: stand van zaken, ontwikkelingen en analyse. In: J. de Hart (red.), F. Knol, C. Maas-de Waal en Th. Roes, *Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid* (p. 143-162). Den Haag: SCP.
- Dagevos, J. (2004). Gescheiden werelden. De etnische signatuur van vrijetijdscontacten van minderheden. Paper gepresenteerd op de Sociaal-Wetenschappelijke Studiedagen, Amsterdam, april 2004.
- Dagevos, J. (2005). Gescheiden werelden. De etnische signatuur van vrijetijdscontacten van minderheden. In: *Sociologie* (1) 1, p.52-69.
- Dagevos, J., R. Schellingerhout en M. Vervoort (2007). Culturele integratie en religie. In: J. Dagevos en M. Gijsberts (red.), *Jaarrapport integratie 2007* (p.163-191). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dagevos, J. en A. Odé (2003). *Minderheden in Amsterdam. Contacten, concentratie en integratie*. Amsterdam: Wetenschappelijke Raad voor Amsterdam/Siswo.
- Doorn, J.A.A. van (1955). 'Wijk en stad. Reële integratiekaders?' In: S.J. Groeneman en H. de Jager (red.), *Staatkaart der Nederlandse sociologie* (p. 231-253). Assen: Van Gorcum.
- Gijsberts, M. en J. Dagevos (2005). *Uit elkaars buurt. De invloed van etnische concentratie op integratie en beeldvorming*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gijsberts, M. en J. Dagevos (2007a). The socio-cultural integration of ethnic minorities in the Netherlands: Identifying neighbourhood effects on multiple integration outcomes. In: *Housing studies* (22) 5, p. 805-831
- Gijsberts, M. en J. Dagevos (2007b). *Interventies voor integratie. Het tegengaan van etnische concentratie en het bevorderen van interetnisch contact*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gijsberts, M., T. Van der Meer en J. Dagevos (2008). Vermindert etnische diversiteit de sociale cohesie? In: Schnabel, P., R. Bijl en J. de Hart (red.) *Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie. Sociaal Cultureel Rapport* (p.309-336). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gijsberts et al. (2009). *Concentratie en sociale cohesie (werktitel)*. Te verschijnen
- Graaf, P.M. de en M. Gesthuizen (2006). *Neighborhoods and poverty transitions. The intermediating influence of changes in household characteristics*. Paper voor de RC28-bijeenkomst Nijmegen.
- Ham, M. van, en P. Feijten (2008). Who wants to leave the neighbourhood? The effect of being different from the neighbourhood population on wishes to move. In: *Environment and Planning A* (40), p. 1151-1170.

- Havekes, E. A. en W. Uunk (2008). Identificatie in context. Het effect van de etnische samenstelling van de buurt op de identificatie van allochtonen met Nederlanders. In: *Mens en Maatschappij* (83) 4, p. 376-393.
- Jansen, J. (2006). *Bepaalde huisvesting. Een geschiedenis van opvang en huisvesting van immigranten in Nederland, 1945-1995*. Amsterdam: Aksant.
- Kempen, R. van. et al. (2000). *Segregatie en concentratie in Nederlandse Steden: mogelijke effecten en mogelijk beleid*. Assen: Van Gorcum.
- Kempen, R. en G. Bolt (2003). *Tussen fysiek en sociaal. Een literatuuronderzoek naar de relatie tussen fysieke en sociale verschijnselen in steden*. Den Haag: Kenniscentrum Grote Steden.
- Kleinmans, R.J. (2005). *Sociale implicaties van herstructurering en herhuisvesting (proefschrift)*. Delft: DUP Science
- Kullberg, J. (2002a). 'Consumer's responses to choice based letting mechanisms'. In: *Housing Studies* (17) 4, p. 549-579.
- Kullberg, J. (2002b). 'Beren op de integratieweg'. In: *Rooilijn*, 3, p.138-144.
- Kullberg, J. (2006). Hoe lang is het wachten op witte burenen? In: *Altijd een antwoord. SCP-Nieuwjaarsuitgave 2006* (p. 141-145). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau
- Kullberg, J. (2007). Fysieke en sociale kwaliteit van het wonen in en buiten concentratiewijken. In: J. Dagevos en M. Gijsberts (red.), *Jaarrapport integratie 2007* (p.192-228). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kullberg, J., M. Vervoort en J. Dagevos (2009). *Goede burenen kun je niet kopen. Over de woonconcentratie en woonpositie van niet-westerse allochtonen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Laan Bouma-Doff, W. van der (2004). Begrend contact. Relatie tussen ruimtelijke segregatie van allochtonen en de mate van contact met autochtonen. In: *Mens en Maatschappij*, jg. 79, nr. 4, p. 348-366
- Laan Bouma-Doff, W. van der (2005). *De buurt als belemmering?* Assen: Koninklijke Van Gorcum.
- Laan Bouma-Doff, W. van der (2007). Confined contact: Residential segregation and ethnic bridges in the Netherlands. In: *Urban Studies*, jg. 44, p. 997-1017
- Lancee, B. en J. Dronkers (2008a). *Ethnic diversity in neighbourhoods and individual trust of immigrants and natives: A replication of Putnam (2007) in a West-European country*. Paper presented at the International conference on theoretical perspectives on social cohesion and social capital, Brussels.
- Lancee, B. en J. Dronkers (2008b). Etnische diversiteit, sociaal vertrouwen in de buurt en contact van allochtonen en autochtonen met de burenen. In: *Migrantenstudies* (24) 4, p. 225-250.
- Lindner, L. (2002). *Ruimtelijke segregatie van afkomstgroepen. Wiens keuze?* Den Haag: Bureau Discriminatiezaken.
- Loozen, S. en C. van Duin (2007). Allochtonenprognose 2006-2050: belangrijkste uitkomsten. In: *Bevolkingstrends (2e kwartaal)*, p. 60-67.
- Massey, D.S. en N.A. Denton (1988). The dimensions of residential segregation. In: *Social Forces* 67, p. 281-315.
- Martinovic, B., F. Van Tubergen en I. Maas (2008). Dynamics of interethnic contact: A panel study of immigrants in the Netherlands. In: *European Sociological Review*, p. 1-16
- Nieuwbeerta, P. et al. (2008). Buurtkenmerken en slachtofferschap van moord en doodslag. In: *Tijdschrift voor Criminologie* (50) 1, p. 17-34.
- Ostendorf, W. en S. Musterd (2005). 'Segregatie en integratie. Feiten en visies'. In: P. Brassé en H. Krijnen (red.) (2005). *Gescheiden of gemengd. Een verkenning van etnische concentratie op school en in de wijk* (p. 77-93). Utrecht: Forum.
- Tolsma, J., T. Van der Meer en M. Gesthuizen (2009). The impact of neighbourhood and municipality characteristics on social cohesion in the Netherlands. Te verschijnen in *Acta Politica*
- Uunk, W. (2002). *Concentratie en achterstand. Over de samenhang tussen etnische concentratie en de sociaal-economische positie onder allochtonen en autochtonen*. Assen: Van Gorcum.
- Veldboer, L. en J.W. Duyvendak (2009). Bewust gemengd wonen in Nieuw West. In: Adviesraad Diversiteit en Integratie. *Amsterdam West: Topstad! Maar hoe?* (p.26-48)

Vervoort, M. en J. Dagevos (2008). Stagnatie in de sociale integratie. Waarom vrijetijdscontacten tussen allochtonen en autochtonen in de afgelopen jaren niet zijn toegenomen. In: *Mens en Maatschappij* (83) 2, p. 151-167

VROM-raad (2006). *Stad en stijging. Sociale stijging als leidraad voor stedelijke vernieuwing*. Den Haag: VROM-raad.

Wittebrood, K. en T. van Dijk (2007). *Aandacht voor de wijk. Effecten van herstructurering op de leefbaarheid en veiligheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.